

Iz strane stručne literature

Werner F. Leopold

UČENJE DVAJU JEZIKA: SLUČAJ JEDNOG DJETETA

Ovaj kratki sažetak istraživanja procesa učenja dvaju jezika, odnosno razvoja bilingvizma u svoje kćeri Hildegard objavio je profesor Leopold još 1954. godine. Prevodimo ga iz zbornika što ga je 1978. priredila Evelyn Marcussen Hatch i posvetila ga upravo profesoru Leopoldu.¹ U uvodu uz ovaj tekst urednica zbornika osvrće se na Leopoldovo djelo koje je ovdje pokušao sažeti: »Ta studija ostaje najpotpuniji zapis o djetetovu usvajanju dvaju jezika. Ona je klasika u našem području.« I dalje: »Svaki od četiri sveska² poslužio je kao izvoriste za neke od ponajboljih djela o usvajanju prvog jezika.« Ove njezine riječi najbolje opravdavaju naš izbor da usuprot običajima časopisa prevedemo ovaj relativno star tekst, ali istovremeno tekst koji svjedoči o jednome od najvrednijih i najutjecajnijih istraživanja dječjeg bilingvizma.

Problemi opisa u području bilingvalnoga učenja kod male djece složeni su zbog toga što djeca koja su od početka izložena dvama jezicima ne uče bilingvalno od početka, nego stapaju dvostruku prezentaciju u jedan cjelovit govorni sustav. Daljnja je komplikacija u slučaju koji sam izučavao, u učenju jezika moje kćeri, činjenica da su engleski i njemački u tako bliskom suodnosu da se strukturalne razlike ne mogu odraziti u neuglađenom ranom govoru djeteta. Razdvojiti ću početni formativni stadij prvih dviju godina od kasnijih faza učenja.

Malo dijete koje prvi puta uči jezik svoje okoline suočava se s ogromnom zadaćom. Ono podsvjesno mora provesti potpunu strukturalnu analizu jezika i mora polako, korak po korak, naučiti oponašati sustav aktivnim govorenjem. U domeni glasova i riječi, proces ide ruku pod ruku s postupnim razvojem perceptivnih i artikulativnih sposobnosti. Na višem stadiju, stadiju usvajanja sintakse, koja se ne može naučiti imitacijom relativno opipljiva materijala (glasovi), nego zahtijeva shvaćanje apstraktnih obrazaca, razvoj intelektualne zrelosti preduvjet je uspješna učenja.

Ne čudi stoga da pri učenju jezičnih obrazaca dijete isprva uviđa i reproducira samo najgrublje kontraste. Treba vremena i mnogo napora da se nauče sve finiji podkontrasti, sve dok se konačno ne usvoji cijeli složeni mehanizam razvijenoga jezika. Taj se proces učenja prvih grubih opreka, i potom sve finijih, može pokazati na učenju fonemskih obrazaca: na samoglasnicima i suglasnicima, na slogovima i strukturama riječi. Djelatan je i u sintaksi. Nakon dugoga stadija govorenja pojedinačnim riječima, umijeće sastavljanja dviju, triju ili većeg broja riječi u rečenicu uči se polako. Odnos između riječi u rečenici nije uvijek jednak. Standardni obrasci, poput obrasca subjekt-glagol-objekt, postupno se nauče kao prenosnici komunikacije znatno prije nego što se pokuša bilo kakvo formalno naznačavanje odnosa, s iznimkom reda riječi. U posljednjem koraku nauče se i morfološka sredstva koja služe kao formalni znakovi sin-

¹ Evelyn Marcussen Hatch, ed (1978): *Second Language Acquisition: A Book of Readings*. Newbury House Publishers, Inc., Rowley, Massachusetts, str. 23–32.

² W. F. Leopold (1939, 1947, 1949a, 1949b): *Speech development of a bilingual child: a linguist's record*. Vol. 1, *Vocabulary growth in the first two years*. Vol. 2, *Sound learning in the first two years*. Vol. 3, *Grammar and general problems in the first two years*. Vol. 4, *Diary from age 2*. Northwestern University Press, Evanston, Ill.

taktičkih odnosa, često u trećoj godini života. Sve se to odnosi na učenje obrazaca jednoga jezika. Bilingvizam, odvojeno učenje dvaju skupova obrazaca, znači daljnje usitnjavanje opreka, što se prirodno nauči kasno.

Tijekom prve dvije godine života, na koje sam usmjerio pozornost u svome istraživanju, ne može se reći da se pojavljuje bilo kakav sraz fonema zbog prezentacije dvaju jezika. Fonemska struktura njemačkog i engleskog otprilike su jednake, a »otprilike« je jedina mjera koja se može primijeniti na učenje jezika u maloga djeteta tako dugo dok ono usvaja i oponaša samo najgrublje opreke modela. Dakako da postoje određeni fonemi u čijoj se uporabi ova dva jezika ne podudaraju, kao što su engleski dentalni frikativi i samoglasnici [æ] u riječi *hat* i [ʌ] u riječi *but* ili *butter*, ili njemački labijalizirani prednji samoglasnici i bezglasni palatalni frikativi (*ich* i *ach* glasovi). Ali, to su sve glasovi koji se kasno pojavljuju u učenju monolingvalne djece. Oni se normalno ne usvoje prije treće godine.

U istraživanju učenja glasova kod svoje kćeri za njezine prve dvije godine, posebno sam obratio pozornost na moguće bilingvalne efekte — i pronašao jedva koji. Praktički jedino obilježje vrijedno bilježenja bio je tretman glasa [l]. To je jedan od težih glasova; nije bio dobro naučen tijekom ovog ranog stadija. U početnom i srednjem položaju obično se zamjenjivao lakšim poluvokalom [j]. U završnom položaju bio je zamijenjen samoglasnicima, i ovdje se pokazala razlika između dvaju jezika. U njemačkim se riječima srednji [l] nadomješta prednjim samoglasnikom [i], dok se engleski [l] s podignutim stražnjim dijelom jezika nadomješta samoglasnikom [u] — to je najuočljivije u riječi *Ball*, koja je prvih deset mjeseci druge godine bila [bai], da bi tada postala [bau] jer je dijete prešlo s njemačkoga modela na engleski *ball*. Budući da dvoglasni [ai] i [au] nisu inače bili vezani uz jedan od dvaju jezika, nije došlo do fonemskog razdvajanja. Krajem druge godine [l] se ponekad pravilno reproducira u početnom i srednjem položaju. Dijete je tada čulo završni silabički i suglasnički [li] i ponekad ga reproduciralo kao [li], ali glas još nije mogao stajati u završnom položaju. Dodavala je samoglasnički nadomjestak glasu [li], tako da je *bottle* postajalo [balu], *oil* [ʃoilo]. Njemačka je riječ u kojoj se srednje [l] često pojavljivalo kao [l] bila je *alle*. Suglasnik je, međutim, isprva bio velarizirani engleski [l]; preko palatalnog nadomjestka [j] razvio se u pravilno njemačko srednje [l] u posljednja dva mjeseca. Samo je jedna engleska riječ u kojoj srednje [l] nije izostavljala ili nadomještala normalnim nadomjestkom [j], naime *hello*; u toj se riječi [l] javljalo u pravilnoj engleskoj varijanti. Tako je dijete isprva rabilo dvije vrste [l] kao alofone jednoga fonema, bez razlikovanja po jezicima. Krajem druge godine počela je slijediti modele točnije, ali je zbog rijetkosti primjera i kasnijeg razvoja odviše smiono govoriti o dvama fonemima. Normalno je [j] bio nadomjestak za [l] u obama jezicima, a nadomjestak za završno [l] tendirao je konačno tome da se u obama ustali kao [e].

Drugi spomena vrijedan fenomen jest navika koju je ovo dijete razvilo da rabi glotalni okluziv kao uvod u svaku njemačku ili englesku riječ koja počinje samoglasnikom. Budući da je ovo pravilo u standardnom njemačkom, javila se pomisao da bi se moglo raditi o utjecaju njemačkog jezika na njezin engleski. To bi moglo biti pravilno objašnjenje. Ali, s druge strane, silabički obrazac ovoga djeteta mjesecima je bio suglasnik-samoglasnik. Praktički nije bilo riječi koja bi počinjala samoglasnikom, a završne suglasnike nije dodavala sve do kasnijih mjeseci druge godine, a ni tada nikako u svim slučajevima. Ovaj silabički obrazac podupirao je uporabu uvodnoga glotalnog okluziva, koji je dakako u engleskom jeziku posve uobičajen u izoliranim riječima kada ih se izgovara emfatički. Kada je govorenje djeteta dosta naglo postalo tečnije, u dobi od 2 godine i 4 mjeseca, a silabički obrasci raznolikiji, poraba glotalnog okluziva

napadno je uzmaknula. Ponovno ne možemo sa sigurnošću govoriti o bilingvalnoj interferenciji u djetetovu fonemskom sustavu.

Daljnje pravilo koje se u djetetovu govoru pojavilo tek u trećoj godini bilo je ono da suglasnici na kraju riječi, pošto ih je počela dodavati silabičkome obrascu, mogu biti isključivo bezvučni; zvučni suglasnici engleskog modela bili su ili izostavljeni ili su izgubili zvučnost. Ovo je ponovno pravilo njemačkog, a ne engleskog. Međutim, obezvučenje završnoga suglasnika nalazim u literaturi o razvoju dječjega jezika u monolingvalne djece koja govore engleski i francuski. To je posebna kategorija asimilacije koja se ne može pripisati bilingvizmu.

Bilo je pokušaja da se izgovore dvije njemačke riječi koje počinju suglasničkom skupinom [ts], *zu* i *Zunge*. Izgovor afrikata nije uspio, pri čemu bi se moglo pomisliti da je to zbog činjenice što ga engleski ne rabi u početnom položaju. Međutim, suglasničke se skupine ionako ne usvajaju na tome stadiju; pokušaj da se isti afrikat izgovori u srednjem i završnom položaju, u kojima je uobičajen u engleskom jeziku, podjednako nije uspio.

Engleski dugi samoglasnici, osobito [e], izgubili su svoj diftongalni prijelaz, osim u završnome položaju, te su postali čisti njemački samoglasnici kao u njemačkom. Ova je simplifikacija zamijećena u monolingvalne djece — govornika engleskog jezika.

Od dva tipična njemačka frikativa [ç] i [x], dijete nije naučilo prvi u prve dvije godine i činilo se da izbjegava riječi koje sadrže ovaj uobičajeni njemački glas. To bi moglo biti zbog nedostatka podrške u engleskom jeziku. Ipak, drugi je frikativ, [x], naučila u dvije riječi. Istina, češće ga je izostavljala ili zamjenjivala okluzivom [k], a u mnogim drugim prilikama, kada se glas pojavljivao, bio je puki nestandardni prijelaz završnih visokih samoglasnika, kako engleskih tako i njemačkih.

Dijete je, dakle, krajem druge godine imalo nešto veće iskustvo s glasovima nego monolingvalna djeca; ali ti su glasovi još uvijek pripadali jedinstvenom skupu fonema koji nije bio razdijeljen po jezicima.

U sintaksi je situacija slična. Slobodno miješanje engleskog i njemačkog vokabulara u mnogim rečenicama bila je upadljiva osobina njezina govora. Međutim, sama činjenica da je miješala leksičke jedinice dokazuje da još nije postojao pravi bilingvizam. Riječi iz dvaju jezika nisu pripadale dvama različitim govornim sustavima, nego jednome koji je bio bilingvalan samo u tom smislu da su njegovi morfemi objektivno dolazili iz dvaju jezika. U skladu s time, izbor vokabulara nije još bio predodređen osobom kojoj se obraćala; rabila je njemačke riječi u razgovoru s engleskim govornicima i obrnuto.

Ograničimo li se na sintaktičku strukturu, možemo reći da nije bilo nikakve strukture za vrijeme stadija izričaja sastavljenih od jedne riječi. Stadij »jedne riječi« dug je u mnoge djece. U mome slučaju trajao je od sedam do dvanaest mjeseci, ovisno o tome što se smatra riječju, i o tome što se smatra strukturiranom kombinacijom od dvije riječi. Čim su dvije riječi povezane na način koji se ne može više opisati kao puko nizanje, počelo je učenje sintaktičkih obrazaca. Slaganje subjekta s predikatom (koji nije nužno bio zasnovan na standardnom glagolu) naučila je u dobi od godinu dana i 8 mjeseci. Učenje obrasca glagol-objekt počelo je mjesec dana nakon toga i trajalo nekoliko mjeseci. Sofisticirana kombinacija subjekt-glagol-objekt usvojena je, uz herojski napor, tijekom posljednjega mjeseca druge godine. Međutim, ovi su obrasci, uz jednostavnije, kao što je pridjev-imenica, jednaki u dvama jezicima. Za njihovo učenje nije bilo potrebno usvojiti dva odvojena skupa sintaktičkih kombinacija.

Postojala je samo jedna konstrukcija u kojoj je moglo doći do bilingvalnog sraza, naime engleski obrazac, *Watch this roll, Watch me string beads, Watch me open the*

sandbox (Gledaj ovu zemičku, Gledaj me kako nižem perle, Gledaj me kako otvaram sanduk za pijesak). Ovi su najjednostavniji oblici složene rečenice, u kojima za subordinaciju zavisne rečenice gotovo da i nema formalnoga adekvata u standardnom jeziku, uvriježeni u engleskom, ali je u njemačkom njihova poraba tek vrlo ograničena. Dijete je počelo učiti ovaj obrazac tijekom posljednjega mjeseca druge godine, a slobodno ga je rabilo nakon dva mjeseca (2;1 — primjeri potječu iz toga uzrasta) — međutim redovito s engleskim riječima. To ne znači da je taj obrazac namijenila isključivo porabi u engleskim rečenicama; zapravo se pojavio jedan primjer (1;11) u kojemu se njemački prilog ponašao kao drugi predikat: *Ask Mama this aus*, »Zamoliti ću Mamu da ovo svuče.« Do tada je njezin govor na neko vrijeme postao toliko predominantno engleski da nije bilo vjerojatno da će se nametati njemačke riječi. Tako je izbjegnuto bilingvalni sraz.

U morfologiji je do bilingvalne interferencije dolazilo također u rijetkim prilikama. Dijete je još uvijek operiralo sintaktičkim obrascima bez formalnog obilježja, osim reda riječi. Imenice i glagole rabila je u zasebnim temeljnim oblicima, bez distinkcija kao što su broj, lice, glagolsko vrijeme itd. Jedinu vezanu morfem koji se ponekad počeo pojavljivati krajem druge godine bio je nastavak [j] za posvojne oblike i množinu imenica. U posvojnim su se oblicima i njemački i engleski nastavci po fonetskim pravilima pojavili kao isti nadomjestak; ne može se razlučiti da li je njezin oblik [mamaj] zasnovan na engleskom *Mama's* ili na njemačkom *Mamas*. Nastavak za množinu pouzdano je zasnovan na engleskom; ali nije došlo do transfera na njemačke imenice, niti je pokušala primijeniti bilo kakav njemački obrazac za kontrastiranje jednine i množine. Kategoriju množine jedva je počinjala uvidati.

Sazimajući ovaj prvi dio istraživanja nalazimo da dijete nije bilo stvarno bilingvalno tijekom prvih dviju godina. Kombinirala je dva modela u jedan govorni oblik. Nije se pojavio nikakav sraz između dva skupa obrazaca u glasovima, sintaksi ni u morfologiji. Složene su imenice i glagoli ponekad bili hibridni; ali niti to ne znači sraz obrazaca; dva jezika rabe iste obrasce.

Situacija se promijenila u kasnijim godinama kada je dijete postalo svjesno bilingvizma s kojim se suočila, pa je naučila razdvajati jezike. Prvi znakovi ove svijesti javili su se uskoro nakon njena drugog rođendana. Ta se dob čini normalnom; tako izvješćuju i drugi istraživači. Komentirala je razliku među jezicima, prvi puta čak spominjanjem imena jezika, njemački, imena kojemu je nismo učili. Obično bi kontrastirala »I say« (ja kažem) s »you say« (ti kažeš) obraćajući se meni. Ponekad bi me pitala: »How does Mama say it?« (Kako to mama kaže?) — lukav pokušaj da me navede na to da izgovorim englesku riječ, ali bezuspješan. Dakle, sa sviješću o bilingvizmu pojavio se princip povezivanja jezika s osobom — u njezinu slučaju povezivanje njemačkog jezika sa mnom, jedinim govornikom njemačkog u njezinom svijetu. Kada je bila nešto starija od četiri godine, upitala je: »Mother, do all fathers speak German?« (Majko, govore li svi očevi njemački?). Ovo pitanje potvrđuje djelatnost principa osoba-jezik, s istovremenom generalizacijom koja pokazuje da joj se bilingvalni status naše obitelji nije ranije bio otkrio kao izniman, s prvom dvojbom o ispravnosti generalizacije. U isto je vrijeme jednom, ugodno iznenađena, dala svoj komentar na činjenicu da je radiospiker govorio njemački (was »talking German«): samo se od očeva očekivalo da govore njemački, ne od radija. Samo me jednom, nakon četiri tjedna, zapitala: »Papa, why is it that you speak German?« (Tata, zašto je tako da ti govoriš njemački?). Pitanje nije bilo zamjerka, iako je do te dobi engleski definitivno postao njezin jezik; ali to je bio znak da je bilingvizam sada bio svjestan problem. U dobi od šest godina i sedam mjeseci pokazivala je povremenim izričajima da je ponosna na svoj bilingvizam.

Nakon ove digresije vraćam se nekim opažanjima iz kasnijeg stadija, nakon dru-

gog rođendana, ali prije boravka u Njemačkoj u dobi od pet godina, stadiju kada je bilingvizam počinjao bivati svjesnim, ali kada se dijete prilično odlučno okrenulo engleskom jeziku. Tijekom treće godine većina je preostalih fonetskih nesavršenosti izgledana i većina je glasova koji su do tada nedostajali dodana. Primjerice, engleski samoglasnik [æ] iz riječi *hat* počinjao je zamjenjivati nadomjestak [a] u dobi od 2;3; [ʌ] iz *hut* počeo je postajati pravilnim u dobi od 2;4, tako da su se dva nova samoglasnička fonema pojavila u njezinu repertoaru. Nije bila toliko uspješna u imitiranju njemačkih labijaliziranih prednjih samoglasnika; njezin je engleski glasovni sustav koji se razvijao zasjenio njemački. [y] je ponekad zamjenjivala s [ʊ], često s [i], jednom ga je razložila u diftong [ui], i samo ga je pokatkad imitirala ispravno. [ø] je postao pravilan u posljednjem mjesecu treće godine, [y] do 3;3; ali je još uvijek znala skliznuti u nelabijalizirane glasovne forme samoglasnika u četvrtoj i petoj godini. Ti njemački fonemi nisu bili osobito stabilni jer je nedostajala podrška u engleskom jeziku.

Postoje dokazi da je dijete počelo lučiti foneme njemačkog od fonema engleskog jezika. U dobi 3;6 mislila je da bi riječ *candle* (svijeća) mogla načiniti njemačkom izgovarajući je [kandl]. U dobi od 3;8 upotrijebila je engleski glagol *to hand* (dodati) u njemačkoj rečenici, ali ga je premetnula u oblik [hant]; uvidjela je da [æ] nije njemački samoglasnik. Smjesta je pridodala pitanje: »Is [hant] right?« (Je li [hant] dobro?) Nije bilo; pitanje pokazuje da je njezin osjećaj za njemački govor bio napredniji od njezine govorne prakse. Također je isprobala pseudonjemački [blak] za engleski *black* (crno); bilo je mnoštvo drugih primjera u to vrijeme. Jednom je upotrijebila njemačku riječ *stimmen*, »ugađati instrumente« u engleskoj rečenici: »They are stimming«, ali s prilagođenim glasovima, [st] umjesto [t]. Razvila je »obrasce konverzije« (*conversion patterns*, Weinreich) što dokazuje postojanje dvaju skupova obrazaca.

Engleski je suglasnički sustav također usavršen u trećoj i četvrtoj godini. [v] i [f] naučila je u dobi od 2;4. Završne naglašene suglasnike, koje je prije izostavljala ili obezvučivala, počela je učiti sredinom četvrte godine. Učenje *th*-glasova proteglo se u četvrtu godinu. Suglasničke je skupine usvajala postupno. Ukratko, engleski suglasnici napredovali su polako ali sigurno ka adekvatnoj imitaciji standarda. Njemački su samoglasnici, međutim, bili nestalni. U dobi od 2;4 postigla je pravilne *ich* i *ach* glasove, ali ih je jednako često nadomještala s [k], u istome mjesecu. Kasnije, kako je engleski suglasnički sustav postajao jači, dva su njemačka glasa postajala još nesigurnijima. Često bi ih pravilno artikulirala, ali su se nadomjesci, koji su bili normalni engleski suglasnici, uvijek iznova nametali. Nije bilo jednakomjernog napretka prema pravilnosti kao u njezinom engleskom. Početni [ts] kao u *zu* još je uvijek pojednostavnjivala na [s] u četvrtoj godini. Ovo ne bi smjelo biti zbog utjecaja engleskog jezika; englesku je riječ *furniture* (namještaj) izgovarala bez [t] u isto vrijeme. Ali, pošto je naučila pravilnu artikulaciju početkom pete godine, povratak na pojednostavnjeni izgovor, [s], i dalje se pojavljivao zbog snažnijih engleskih govornih navika.

U sintaksi i morfologiji učenje engleskih obrazaca napredovalo je začudnom brzinom u ranom razdoblju treće godine. Prijedloge, članove, pomoćne glagole, sve ono što je prije dosljedno izostavljala, naučila je, počimajući u dobi od 2;3 i 2;4. Glagol je dobio nastavak za treće lice jednine i oblike za izricanje prošlog vremena, i slabe i jake. Imenice u množini češće su imale nastavke. Uporedo sa sve većom tečnošću govora u dobi od 2;4, zavisne su se i nezavisne rečenice slagale u koherentne izričaje. Pojavili su se prvi nezavisni veznici, a praktički u isto vrijeme počela je rabiti mnoštvo složenih rečenica koje su počinjale zavisnim veznicima. Engleski sintaktički morfološki obrasci, koji su krajem druge godine bili neuglađeni, brzo su usavršeni.

U isto je vrijeme njemačka sintaksa stagnirala. Izgovarala je samo najjednostavnije rečenice, obično stereotipna ponavljanja nekolicine zahtjeva. Njemački se odlučno

počeo povlačiti i trebalo ga je poduprijeti da bi ga se sačuvalo od gašenja. Budući da se njezin aktivni njemački mahom svodio na stavke vokabulara koje je ulagala u engleske rečenice, ne iznenađuje da su njemačke imenice katkad dobivale engleske nastavke za množinu u četvrtoj godini, ili da je rabila njemačke oblike za množinu kao da su u jednini. Još uvijek nije prepoznavala principe nekolicine njemačkih razreda tvorbe množine. Štoviše, iznenađuje da jednostavni engleski oblici za množinu nisu češće utjecali na njemačke imenice. Dijete je shvatilo da dva jezika imaju različite obrasce, pa jer nije savladala one u njemačkom jeziku, radije je odustala od njemačkih izričaja nego da ih ubacuje u engleske obrasce — nedosljedno, dakako. Bilo je takvih primjera kao što su »*Kann ich haben das?*« (Mogu li ja imati to?) — čisto njemačka rečenica s čisto engleskim redom riječi; ili »*Ich will dich zu komm rauf mit mir*« (Hoću tebe hodi tamo sa mnom) — engleska konstrukcija koja je nemoguća u njemačkom, uz to s imperativom umjesto infinitiva. S druge strane, nije dopuštala njemačkim obrascima da se nametnu unutar engleskog jezičnog sustava. Na moju je napomenu »*Ich hab dich lieb*« (Volim te), smjesta odgovorila »I like you too« (I ja tebe). Uvidjela je da se njemački idiomatski obrazac, koji je razumjela, mora potpuno promijeniti u engleskom jeziku.

Od početka pete godine dijete je s nama provelo pola godine u Njemačkoj. Ostavili smo je samu s govornicima njemačkog jezika četiri tjedna, i to je vrijeme bilo dovoljno da postigne potpunu tečnost u njemačkom, dok se engleski povlačio; nije mogla izreći više od nekolicine vrlo jednostavnih engleskih rečenica nakon ova četiri tjedna. Međutim njemački, iako ga je tečno govorila, nikako nije bio pravilan. Idiomi i red riječi ostali su pod snažnim utjecajem engleskog jezika. Rekla je »*alle von diesen*«, što je engleski »all of these« (svi ovi), a ne njemački. »*Butterfly*« (leptir) je postao »*Butterfliege*« umjesto »*Schmetterling*«. Umjesto »*nicht wahr?*« (zar ne?) upotrijebila je engleski idiom, »*Können wir nicht?*« itd. Ali najupadljiviji utjecaj bio je u redu riječi, u kojemu se engleski i njemački znatno razlikuju. Isprva su infinitivi i participi bivali smješteni odviše naprijed u zavisnoj rečenici, kao u engleskom jeziku; ali to je ispravljala gotovo odmah. Imala je nešto više poteškoća s inverzijom subjekta i predikata nakon uvodne riječi ili zavisne rečenice; ali kolebanja je prevladala za mjesec dana i savladala inverziju. Najveća poteškoća bilo je smještanje glagola na posljednje mjesto u zavisnoj rečenici. Trebalo joj je tri mjeseca da to nauči, a onda je i to odjednom postalo pravilno. Njemački joj je obrazac, koji joj je bio nevažan jer nije bitan za komunikaciju, odjednom sinuo.

Izgovor onih nekoliko engleskih riječi koje je još uvijek katkada rabila, ubrzo je potpao pod utjecaj njemačkoga. Nakon nekoliko tjedana boravka u Njemačkoj rekla je »I [kant],« makar se ispravila u »I [kænt].« To, naravno, nije bilo iskliznuće u drugačiji tip engleskog izgovora, nego nametanje njemačkog samoglasnika. Isprva je zadržala američki [r] u njemačkim riječima, ali nakon otprilike četiri mjeseca hitro se pojavio njemački uvular [R], a nakon šest mjeseci rabila ga je čak i u engleskim riječima, usporo s američkim [r]. Očito su dva oblika, različita po mjestu artikulacije, bila puke fonetske varijante istoga fonema. Njezino je [l] bilo njemačka srednja varijanta čak i u engleskim riječima, a načelno je izgovarala engleske riječi s odlučno njemačkim »akcentom« mjesec dana po dolasku u Njemačku.

Polugodišnji boravak u Njemačkoj bio je dovoljan da se ispravi većina nedostataka njezinog njemačkog jezika u izgovoru i strukturiranju rečenice — istina ne svi; nekoliko je engleskih osebnosti preživjelo cijelo razdoblje, iako je njezin engleski tada bio prilično neaktivan.

Nakon povratka u Ameriku proces se adaptacije preokrenuo. Prvoga dana nije mogla reći mnogo na engleskom. Nakon nekoliko dana mogla je razgovarati sa svojim

prijateljima koji govore engleski. Pola mjeseca nakon povratka ponovno je govorila tečno engleski, s ponešto njemačke interferencije. Nakon mjesec dana njemački i engleski su u ravnoteži. Nakon četiri mjeseca imala je nešto poteškoća s govorenjem njemačkog; ali nakon šest mjeseci ta je reakcija nadvladana. Oba je jezika govorila tečno; samo što je vokabular u engleskom jeziku bio spremnije korišten. Od toga je vremena bila stvarno bilingvalna — ne u idealnome smislu riječi: engleski je bio mnogo jači; ali nastavila je govoriti odvojeno oba jezika — njemački pretežno sa mnom, engleski s ostalima.

Čini se da je svojstva njemačkog jezika koja je zadnja bila naučila ujedno i prva zaboravljala. U početku je njemačko [l] i uvular [r] još uvijek rabila u engleskim i njemačkim riječima. Ali nakon mjesec dana potanji se povlačio čak i u njemačkim riječima; kasnije ga je ponovno naučila. Godinu dana kasnije labijalizirani samoglasnici postali su ponovno nelabijalizirani; trebale su proći godine dok nisu postali stabilni. Odmah nakon povratka rabila je njemačke čiste duge samoglasnike u engleskim riječima poput *play* (igrati se). Devet mjeseci nakon toga uvela je engleski diftong u njemačke riječi. U dobi od sedam godina katkada je ponovno rabila [su] za *zu*, makar je do tada adaptacija već bila izuzetno dobra. Njezini su njemački glasovi bili slabije ukotvljeni u govorne navike nego što su to bili njeni engleski glasovi — osim u ograničenom razdoblju u kojem je njemački bio dominantan.

Bilo je primjera koji pokazuju da je u sklopu svoga bilingvizma imala dobar osjećaj za pravilne korespondencije glasova. U dobi od 6;2 pogrešno je upotrijebila njemačku riječ *steif*, koja znači »stiff« (krut), u značenju »steep« (strm). Pravilno je prenijela [p] iz engleske riječi u njegov normalni njemački odgovarajući glas [f]; na nesreću, njemački ne poznaje takvu srodnu riječ za *steep*. I prije i nakon vremena provedenoga u Njemačkoj često je rabila englesku riječ *number* u njemačkoj adaptaciji, *Numbern*, s njemačkim naglašenim samoglasnikom i nastavkom za množinu; prava njemačka riječ nema [b]. U dobi od 6;6 nazvala je window *screen* (zaštitna mreža na prozoru) na njemačkom [ʃkrin] — adaptacija glasa u praktički neprevedivoj riječi. Godinu dana kasnije u njemačkoj je rečenici upotrijebila misterioznu riječ *Stümpfe*, za koju se pokazalo da je konverzija engleske riječi *stamps* (poštanske marke), uz iznenađujuću porabu nultog stupnja umjesto normalnog stupnja samoglasnika.

I u redu riječi njemački su se obrasci na neko vrijeme učvrstili u engleskom jeziku nakon povratka iz Njemačke. Nakon mjesec dana rekla je »Then is here your school« (Onda je ovdje tvoja škola) i »When one nine years old is« (Kada netko devet godina star je), iako je prijenos reda riječi karakterističnog za zavisnu rečenicu u engleski jezik inače bio rijedak. Dva mjeseca nakon povratka: »I was earlier there« (Bila sam prije tamo) umjesto »I was there first« (Bila sam tamo prva), njemački i po redu riječi i po idiomu. Nakon četiri mjeseca u Americi: »Where my tooth out is, that's where I bite« (Tamo gdje mi zub vani je, to je gdje grizem), rečenica koja je također obilježena kao vrlo rijetka u mome dnevniku. S druge strane, završni položaj glagola u njemačkim zavisnim rečenicama nije više bio uvijek pravilan nakon manje od mjesec dana provedenih u Americi, pod utjecajem engleskoga, a idiomi su već bili potpali pod njegov utjecaj. Jasno je da se odvijala borba obrazaca. Međutim, u drugim prilikama dijete je pokazalo da ima osjećaj za razdvajanje skupova obrazaca. Tijekom prvoga mjeseca u Njemačkoj pokušala je prevesti »*Ich kann dich nicht verstehen*« (Ne mogu te razumjeti) u svoj atrofirani engleski. Počela je: »I can't you ...« i onda odustala — ne zbog nedostatka vokabulara, nego zbog toga što je osjetila nepodudaranje obrazaca s kojim nije znala izići na kraj. Sada, mjesec dana nakon povratka, rekla je: »She wanted me to come over« (Htjela je da svratim) i smjesta prevela »*Sie wollte mich zu ...*«; to je bio pogrešan početak; sabrala se i dovršila pravilno, »... *dass ich überkommen soll*.« Go-

voreći o svojoj lutki rekla je »*Die ist ja auch nicht — schlafen*«, ali je tada odbacila engleski obrazac, »is not sleeping«, i ispravila se, »*Die schläft auch noch nicht*« (Ni ona još ne spava). Tijekom sedme godine njezin je bilingvizam postao još potpuniji. Rabila je pravilan red riječi i u engleskom i njemačkom. Bila je naučila razdvajati dva skupa obrazaca.

Što se tiče morfologije nekoliko je primjera u kojima je engleski glagol upotrijebila s njemačkim oznakama za infinitiv i prošli particip, kao i poneki primjer engleskih imenica s njemačkim nastavcima za množinu, u kontekstu njemačkoga, što nije bilo drugo doli engleske popune za riječi koje su joj nedostajale unutar njemačkih obrazaca. U cjelini je začudno da su takvi primjeri bili toliko rijetki, iako su leksik i idiomi jedino područje u kojemu dijete nije zamjeralo miješanju dvaju jezika, jer se nije radilo o općim obrascima. Što se pravi bilingvizam više razvijao, to se interferencija obrazaca slabije uočavala. Budući da njezin bilingvizam nije bio idealan — njemački je definitivno bio slabija polovica para — preostao je utjecaj engleskoga na vokabular, idiome i, donekle, na sintaksu, ali praktički nikakav na glasove, morfologiju i tvorbu riječi.

Osvrnem li se unatrag, mislim da sam dao sliku izmiješanoga jezika, posebno tijekom preliminarnoga stadija kada je dijete još uvijek nastojalo izgraditi jedinstveni jezični sustav iz dvostrukoga modela. Također sam ocrtao borbu koja je dovela do razdvajanja dvaju sustava, do bilingvizma. Ne znam jesam li mnogo pridonio rješenju problema opisa bilingvizma. Čini mi se da postoji paralelizam između bilingvalnog učenja maloga djeteta i bilingvizma odraslih. U oba slučaja mora se ovladati dvama različitim obrascima, a stalno ih držati razdvojenima znači borbu. Prirodno je i za djecu i za odrasle operirati jednim jezičnim sustavom, a zidovi su između dvaju sustava krhki, osim ako se ne uloži truda u kultiviranje bilingvizma. Tada je, međutim, moguće postići razdvajanje; mislim da proširenje lingvističkoga temelja koje iz toga slijedi vodi do obogaćenja osobnosti.

Prevela *Smiljana Narančić*